

LEJLA BOŠKAILO

Mu'arriġ as-Sadūsī (u. 195/810): filolog i rani mufessir jezičke orijentacije

103

LEJLA BOŠKAILO

Lejla Boškailo

profesorica akaida u
Karadoz-begovoj medresi
lejla_4@hotmail.com

Stručni rad

Primljeno: 30. 9. 2025.
Prihvaćeno: 1. 12. 2025.

Ključne riječi:

Mu'arriġ b. 'Amr al-Sadūsī,
Basra, ġarīb al-Qur'ān, filološki
tefsir, arapska filologija, naḥw,
Ḥadf min nasab Qurayš,
al-Amṭāl

Sažetak:

Rad donosi biografski obris Mu'arriġa b. 'Amra al-Sadūsija (Abū Fayḍ), basranskog jezikoslovca, genealoga i ranog mufessira. Na temelju klasičnih bio-bibliografija (Ibn al-Nadīm, al-Qiftī, al-Suyūṭī, Yāqūt i dr.) te dostupnih edicija (*Ḥadf min nasab Qurayš, al-Amṭāl*), rekonstruiraju se učenje, mreža učitelja i učenika, veze s al-Ma'mūnom i boravci u Ḥurāsānu. Središte rada je Mu'arriġov doprinos *ġarīb al-Qur'ānu*: leksičkom tumačenju oslonjenom na rano pjesništvo, poslovice i dijalekatske tragove, s metodom *jam'* (prikupljanje), *dirāsa* (analitička studija), *muwāzana* (komparativno vrednovanje) i *tarġīḥ* (ute meljeno preferiranje). Pokazuje se da je Mu'arriġ povezao basransku filologiju (*naḥw, luġa*) i rani tefsir, te da su ga kasniji autori citirali kao autoritet za značenja i varijante. Rad mapira stanje korpusa, ističe fragmentarnost i potrebu kritičkih izdanja, te valorizira novije doprinose (npr. Sumayya S. al-Kurdī, A. A. al-Kubaysī).

Mu'arriḡ Al-Sadūsī (D. 195/810): A Philologist and an Early Linguistically Oriented Mufassir

مؤرّج السدوسي (١٩٥ / ٨١٠ ت): عالم
فقه اللغة والمفسّر المبكّر بالتوجّه اللغوي

Keywords:

Mu'arriḡ b. 'Amr al-Sadūsī, Basra, *ḡarīb al-Qur'ān*, philological exegesis, Arabic philology, *naḥw*, *Ḥaḍf min nasab Qurayš*, *al-Amṭāl*

الكلمات المفتاحية:

مؤرّج بن عمر السدوسي، البصرة، غريب القرآن، التفسير اللغوي، فقه اللغة العربي، النحو، حذف من نسب قريش، الأمثال

Abstract:

This article presents a biographical outline of Mu'arriḡ b. 'Amr al-Sadūsī (Abū Fayḍ), a Basran linguist, genealogist, and early mufassir. Drawing on the classical bio-bibliographical tradition (Ibn al-Nadīm, al-Qifṭī, al-Suyūṭī, Yāqūt, among others) and on extant critical editions of his works (*Ḥaḍf min nasab Qurayš*, *al-Amṭāl*), the study reconstructs his intellectual formation, his network of teachers and students, his connections with al-Ma'mūn, and his periods of residence in Khurāsān. At the center of the analysis is Mu'arriḡ's contribution to the study of *ḡarīb al-Qur'ān*: a lexicographical approach grounded in early Arabic poetry, proverbs, and dialectal evidence. His method combined *jam'* (collection of material), *dirāsa* (analytical examination), *muwāzana* (comparative evaluation), and *tarḡīḥ* (reasoned preference). The article argues that Mu'arriḡ bridged Basran philology (*naḥw*, *luḡa*) and early Qur'ānic exegesis, and that later scholars cited him as an authoritative source on meanings and variant readings. The study also surveys the current state of the textual corpus, highlights its fragmentary nature and the need for critical editions, and assesses recent scholarly contributions (e.g., Sumayya S. al-Kurdī, A. A. al-Kubaysī).

الملخص:

يأتي هذا البحث بسيرة مؤرّج بن عمر السدوسي (أبو فيد)، اللغوي البصري وعالم الأنساب والمفسّر المبكّر. وعلى أساس كتب التراجم والطبقات القديمة (لابن النديم، والقفطي، والسيوطي، وياقوت، وإلخ.) والمنشورات الموجودة (حذف من نسب قريش، الأمثال) تتم إعادة بناء تعاليم مؤرّج السدوسي وشبكة معلّميه ومتعلّميه وعلاقاته بالمأمون وإقاماته في خراسان. ويرتكز البحث في مساهمة مؤرّج في غريب القرآن: التفسير اللغوي المستند إلى الشعر القديم والأمثال وآثار اللهجات وذلك بأسلوب الجمع والدراسة الموازنة والترجيح. ويُشار في البحث إلى أنه ربط مؤرّج بين فقه اللغة البصري (النحو، اللغة) والتفسير المبكّر وأن المؤلفين المحدثين كانوا ينقلون عنه بوصفه حجةً للدلالات والروايات. ويرسم البحث وضع المراجع ويشير إلى التجزئة والحاجة إلى المنشورات النقدية ويقيم المساهمات الجديدة (على سبيل المثال لسمية سليم الكردي وأحمد الكبيسي).

Uvod

Mu'arriğ b. 'Amr b. al-Ḥārīt b. Ṭawr b. Ḥarmala b. 'Alqama b. 'Amr b. Sadūs b. Šaybān b. Ḍuhl b. Ṭa'laba b. 'Ukāba b. Ša'b b. 'Alī b. Bakr b. Wā'il b. Qāsīt b. Ḥanab b. Afšā b. Du'miyy b. Ğadīla b. Asad b. Rabī'a b. Nizār b. Ma'd b. 'Adnān Abū Fayḍ¹ i poznavalac rodoslova. Mu'arriğov otac je bio među učenicima Ḥalīla.² Tradicija Mu'arriğa navodi kao učenika velikih autoriteta Abū 'Amra b. al-'Alā'a, al-Ḥalīla b. Aḥmada i Abū Zejda al-Anšārīja, a među njegovim učenicima spominju se vodeći filolozi rane abasijske epohe. Biografski izvori bilježe vezu s halifom al-Ma'mūnom i boravak u Ḥurāsānu (Marv³, a zatim Nišapur). Umro je 195. po H./810. g. u Basri.⁴ Al-Ḥākīm navodi da je umro u Marvu.⁵

Bio je jedan od općepriznatih arapskih lingvista. Iako je najčešće klasificiran kao filolog i genealog, Mu'arriğ je ostavio važan trag i u ranom tumačenju Kur'ana, osobito na polju *ğarīb al-Qur'ān* (neobični ili manje poznati kur'anski izrazi).

Njegov doprinos tefsiru ima veliku važnost, jer je živio i djelovao u izuzetno ranom periodu i umro, neka mu Allah podari milost, 195. hidžretske godine, te su se kasniji tumači oslanjali na njegove izjave o jeziku i tefsiru.⁶

1 Vidi: al-Buḥārī, Muḥammad b. Ismā'il b. Ibrāhīm b. al-Muğīra (Abū 'Abd Allāh), *al-Tārīḥ al-kabīr*, ur. Muḥammad 'Abd al-Mu'īd Ḥān, Ḥaydarābād al-Dakkan: Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uṭmāniyya, n.d., sv. 8, str. 71.

2 al-Qiftī, *Inbāh al-ruwāt 'alā anbāh al-nuḥāt*, al-Qāhira: Dār al-Fikr, 1982, 3: 330.

3 Vidi: al-Ḥākīm al-Nisābūrī, Abū 'Abd Allāh Muḥammad b. 'Abd Allāh. *Su'ālāt Mas'ūd b. 'Alī al-Siğzī ma'a as'ilat al-bağdādiyyīn 'an aḥwāl al-ruwāt*. Studija i verifikacija: Muwafaq b. 'Abd Allāh b. 'Abd al-Qādir. Bayrūt: Dār al-Ğarb al-Islāmi, 1. izd., 1408/1988, str. 126, br. 119; str. 152–153, br. 159.

4 Vidi: 'Adīl Nuwayḥid, *Mu'ğam al-mufasssirin: min šadr al-islām ḥattā al-'ašr al-ḥādīr*, predgovor napisao šejh Ḥasan Khālīd, 3. izd. (Bayrūt: Mu'assasat Nuwayḥid aṭ-ṭaqāfiyya li-t-ta'līf wa-t-tarğama wa-n-našr, 1988), II: 690; uporedi i: Ḥayr ad-Dīn b. Maḥmūd b. Muḥammad b. 'Alī b. Fāris az-Ziriklī ad-Dimašqī, *al-A'lām*, 15. izd. (Bayrūt: Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn, 2002), VII: 318.

5 Vidi: al-Ḥākīm al-Nisābūrī, *Su'ālāt Mas'ūd b. 'Alī al-Siğzī*, str. 152–153, br. 159; I vidi: al-Qiftī, *Inbāh al-ruwāt*, 3: 327–330.

6 Vidi: Sumayya Šalīm al-Kurdī, "Al-Mu'arriğ ibn 'Amr as-Sadūsī (d. 195 H) wa-ārā'uḥu fi at-tafsīr: ġam'an wa-dirāsa wa-muwāzana," doktorska disertacija, Jāmi'at aš-Šāriqa, pod mentorstvom Aḥmada 'Abd al-Karīma al-Kubaysīja, 2021, str. 11.

Smatra se jednim od ranih učenjaka koji su povezali lingvistiku (naḥw, luġa) sa egzegezom Kur'ana, posebno u domenu *ġarīb al-Qur'ān* (riječi neobičnog ili rijetkog značenja).⁷

Recepcija u biografskoj literaturi

Brojna klasična djela bilježe život i djelo Mu'arriġa, a među najvažnija spada:

- *Al-Fihrist* u kojem Ibn al-Nadīm spominje Mu'arriġa među autorima i navodi njegovo djelo.⁸
- *Inbāh al-ruwāt* u kojem Al-Qiftī donosi detaljnu biografsku jedinicu (br. 776).⁹
- *Buġhyat al-wu'āt* u kojem Al-Suyūṭī bilježi podatke o Mu'arriġovom životu i pripadnosti basranskoj školi.¹⁰
- *Marātib al-naḥwiyyīn* gdje Abū Ṭayyib al-Luġawī precizira godinu smrti (195 po H.).¹¹
- Al-Dhahabī, *Siyar a'lām al-nubalā'* - donosi kraću biografiju.¹²
- *Mu'jam al-udabā'* gdje Yāqūt al-Ḥamawī uključuje biografsku jedinicu s lingvističkim naglaskom.¹³

7 Vidi: al-Bukhārī, *al-Tārīḥ al-kabīr*, 7: 318.

8 Ibn al-Nadīm (Abū al-Faraġ Muḥammad b. Iṣḥāq b. Muḥammad al-Warrāq al-Baġdādī al-Mu'tazilī aš-Šī'ī) (d. 438/1047), *al-Fihrist*, ur. Ibrāhīm Ramaḍān, 2. izd., Bayrūt: Dār al-Ma'rifa, 1417/1997, str. 54, 69–70.

9 Al-Qiftī, *Inbāh al-ruwāt 'alā anbāh al-nuḥāt*, 3: 327–330, br. 776.

10 Al-Suyūṭī, Ġalāl al-Dīn 'Abd al-Raḥmān b. Abī Bakr (d. 911/1505), *Buġhyat al-wu'āt fī ṭabaqāt al-luġawīyyīn wa-l-nuḥāt*, ur. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Ṣaydā / Lubnān: al-Maktaba al-'Aṣriyya, n.d., 2: 395, br. 2037.

11 Al-Luġawī, Abū Ṭayyib, *Marātib al-naḥwiyyīn*, ur. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Bayrūt: al-Maktaba al-'Aṣriyya, 2009, str. 285.

12 Al-Dahabī, Šams al-Dīn Muḥammad b. Aḥmad b. 'Uṭmān (d. 748/1348), *Siyar A'lām al-nubalā'*, ur. grupa priređivača pod nadzorom Šu'ayba al-Arnā'ūta, predgovor napisao Baššār 'Awwād Ma'rūf, 3. izd., Bayrūt: Mu'assasat al-Risāla, 1985/1405.

13 Al-Ḥamawī, Šihāb al-Dīn Abū 'Abd Allāh Yāqūt b. 'Abd Allāh al-Rūmī (d. 626/1229), *Mu'ġam al-udabā'* (poznat i pod naslovom *Iršād al-arīb ilā ma'rifat al-adīb*), ur. Iḥsān 'Abbās, Bayrūt: Dār al-Ġarb al-Islāmī, 1. izd., 1993, 6: 2731, biogr. jed. br. 1166.

Mu'arriĝov ugled

O njegovom ugledu dovoljno govori činjenica da je bio jedan od predvodnika filološko-književnih nauka. Međutim, njegov se ugled nije ograničavao samo na oblast jezika, nego je prenosio i hadise:

“On je prenosio (*asnad*) hadis od Sa'īd b. al-Ḥaġġāġa i Abū 'Amr b. al-'Alā'a, kao i od drugih. Od njega su prenosili među Iračanima Aḥmad b. Muḥammad b. Abī Muḥammad al-Yazīdī.”¹⁴

“Al-Ḥāfiẓ Abū 'Abd Allāh b. al-Bayyī' al-Nīsābūrī u svome *Tārīḥu* navodi: Mu'arriĝ b. 'Amr al-Sadūsī, Abū Fayḍ al-Bašrī, slušao je (hadise) od Murra b. Ḥālīd, Abū 'Amr b. al-'Alā'a i Hārūn b. Mūsā al-Naḥwīja. Bio je jedan od predvodnika filološko-književnih nauka. Od njega je prenosio al-Naḍr b. Šumayl. Živio je u Marwu, a zatim je došao u Nīsābūr i tu boravio, pa su od njega pisali nīsābūrski šejhovi.”¹⁵

“Al-Aḥfaš je ušao kod Muḥammada b. al-Muhallaba. Tada mu je Muḥammad b. al-Muhallab rekao: “Odakle dolaziš?” On reče: “Od kadije Yaḥyā b. Akṭama.” On ga upita: “Šta je bilo?” Odgovorio je: “Pitao me je: “Ko je pouzdani, istaknuti među učenicima Ḥalīla, i ko je onaj kojemu se vjerovalo u znanju?” Pa sam mu rekao: “Al-Naḍr b. Šumayl, Sībawayh i Mu'arriĝ al-Sadūsī.”¹⁶

Abū Ṭayyīb al-Luġawī ga navodi na razini Sībawayha: “Mu'arriĝ b. 'Amr, a također 'Alī b. Naṣr al-Ġaḥḍamī, osim što je (znanje o) *naḥwu* (gramatici) završilo kod Sībawayha.”¹⁷

“Prenosio je od Abū 'Amr ibn al-'Alā'a, Šu'ba i niza drugih. Znanje o jeziku je stjecao i od beduinskih Arapa (*al-A'rāb*). Ubrajan je među autoritete ranga Sībawayha i al-Naḍra b. Šumayla. Napisao je više djela, među kojima: *Ġarīb al-Qur'ān*, *Kitāb Jamāhir al-Qabā'il*, *Kitāb al-Ma'ānī* i druga; bio je i među učenicima al-Ḥalīla ibn Aḥmada¹⁸. Preselio je 195. g. po H., na dan smrti

14 Al-Qifṭī, *Inbāh al-ruwāt 'alā anbāh al-nuḥāt*, 3: 328.

15 Ibid., 330.

16 Ibid., 328.

17 Abū Ṭayyīb al-Luġawī. *Marātīb al-naḥwiyyīn*. 77.

18 Al-Ḍahabī, Šams al-Dīn Muḥammad b. Aḥmad b. 'Uṭmān (u. 748/1348). *Siyar A'lām al-Nubalā'*. Kritičko izdanje priredila grupa priređivača kritičkog izdanja pod

pjesnika Abū Nuwāsa; prema drugom kazivanju, umro je poslije 200. po H., u Bašri, nakon što je prethodno putovao u Ḥurāsān.”¹⁹

“Mu’arriḡ ibn ‘Amr ibn al-Ḥārith, iz plemena Banū Sadūs b. Šaybān, poznat pod nadimkom Abū Fayḍ, bio je naučnik arapskoga jezika i genealogije. Ubraja se među istaknute učenike Al-Ḥalīla ibn Aḥmada; porijeklom je iz Bašre. Imao je veze s abasidskim halifom Al-Ma’mūnom al-‘Abbāsijem te je s njim putovao u Ḥurāsān, gdje je izvjesno vrijeme boravio u Marwu (Mervu), a potom se preselio u Nīsābūr. Od njegovih djela navodi se *Jamāhīr al-Qabā’il*. Među njegova djela ubrajaju se: *Ḥadhf min nasab Quraysh* (štampano), *Ġarīb al-Qur’ān*, *al-Amthāl* (rukopis) i *Al-Ma’ānī*; zabilježena je i njegova dobra autorska poezija.”²⁰

“Al-Zabīdī je rekao: ‘Bio je naučnik u arapskom jeziku, predvodnik u nahvu (gramatici).’ A Al-Ḥākim je rekao: ‘Jedan od predvodnika među ljudima u adabu (filologiji i književnosti).’”²¹

Zaključujemo da, iako je Mu’arriḡ bio predvodnik u gramatici, predvodnik u filologiji i predvodnik u književnosti, njegov se ugled nije ograničio samo na te oblasti, nego je obuhvatao čak i tefsirske i hadiske nauke.

Mu’arriḡova djela i stanje korpusa

Najpoznatije djelo koje mu se pripisuje jeste: *Kitāb Ġarīb al-Qur’ān* (Neobični ili manje poznati izrazi u Kur’anu), rani komentar koji objašnjava neuobičajene i rijetke riječi u Kur’anu.²² Ovo djelo se smatra među najranijim pokušajima sistematskog tumačenja leksičkih poteškoća u Kur’anu.

Osim navedenog djela izvori Mu’arriḡu pripisuju sljedeće naslove:

- *Al-Ma’ānī* (leksičko-semantičke rasprave),

nadzorom šayḡa šu‘ayba al-Arnā’ūta. Predgovor napisao Baššār ‘Awwād Ma’rūf. 3. izd. Bayrūt: Mu’assasat al-Risāla, 1985/1405., IX: 310. str.

19 Ibid., IX: 309–310.

20 Al-Ziriklī al-Dimashqī, *Al-A’lām*, VII: 318.

21 Al-Suyūṭī, *Buḡyat al-wu‘āt fī ṭabaqāt al-ḡawāyiyin wa-l-nuḡāt*, 2: 395, br. 2037.

22 Al-Qifṭī, *Inbāh al-ruwāt ‘alā anbāh al-nuḡāt*, 3: 327.

- *Ġamāhīr al-qabā' il* (genealogija),
- *Ḥadhf min nasab Qurayš* (kritičke napomene uz kurejšijsku genealogiju),
- *Al-Amṭāl* (poslovice), te
- *Al-Anwā'*.²³

Od navedenog, dva su djela danas uredno dostupna:

- *Ḥadhf min nasab Qurayš*, ed. Šalāḥ al-Dīn al-Munaġid (Kairo: Maktabat Dār al-'Urūba, 1960), s više digitalnih preslika.²⁴
- *Al-Amṭāl*, ed. Ramaḍān 'Abd al-Tawwāb (višestruka izdanja); dostupna je i bibliotečna digitalizacija.²⁵

Za ostale naslove oslanjamo se na sekundarne navode u biografskim i bibliografskim priručnicima (npr. al-Ziriklī, Wüstenfeld), kao i na citate u kasnijim filološkim kompendijima te u pouzdanim digitalnim agregatorima.²⁶

Druga djela spomenuta u bibliografskim izvorima, nisu sačuvana u cijelosti. Ibn al-Nadīm u *Al-Fihristu* navodi Mu'arriġov rad i mjesto među autorima ranih jezičkih djela.²⁷

Sačuvana i u novije vrijeme objavljena²⁸ knjiga *Al-Amṭāl* pokazuje njegovu metodu: leksičko objašnjavanje potkrepljuje dokazima iz ranog arapskog pjesništva (oko dvjesto citata), uz dijalektološke napomene, što predstavlja isti pristup koji primjenjuje kad objašnjava kur'anske lekseme.

Što se tefsira tiče u korpus su uključeni citati o Mu'arriġovim tumačenjima u kasnijim tefsirima kada su jasno atribuirani

23 Al-Dahabī, *Siyar A'lām al-nubalā'*, 9: 309–310; Za pripis djela v. npr.: al-Ziriklī, *al-A'lām: Qāmūs tarāġim li-ašhar ar-riġāl wa-n-nisā' min al-'Arab wa-l-musta'ribīn wa-l-mustašriqīn*. VII: 318.

24 Al-Mu'arriġ, *Ḥadhf min nasab Quraysh*, ur. Šalāḥ al-Dīn al-Munajjid (Kairo: Maktabat Dār al-'Urūba, 1960). Dostupne su i digitalne preslike u javnim repo-zbircima npr. biblioteka al-Waqfiyya i Internet Archive, pristupljeno 10. septembra 2025.

25 Al-Mu'arriġ, *Al-Amṭāl*, ur. Ramaḍān 'Abd al-Tawwāb (Kairo, razna izdanja). Upor. bibliotečne digitalizacije (npr. Internet Archive, pristupljeno 10. septembra 2025).

26 Al-Ziriklī, *Al-A'lām*; F. W. Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke* (Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung, 1882); te katalozi i digitalni agregatori poput *Shamela*.

27 Vidi: Ibn al-Nadīm, *Al-Fihrist*, str. 69–70.

28 Abū Fayḍ Mu'arriġ b. 'Amr b. al-Ḥarīṭ al-Sadūsī (m. 195. po H.), *Al-Amṭāl*. izd. Ramaḍān 'Abd al-Tawwāb. Bayrūt: Dār al-Nahḍa al-'Arabiyya li-l-ṭibā'a wa-l-našr, 1983 (1. izd., 1403 po H.).

(npr. “qāla Al-Mu’arriġ”), locirani uz odgovarajuću suru/ajet ili leksičku jedinicu i kada su provjerljivi u kritičkim izdanjima (*taḥqīq*). Ograničenja se nužno nameću jer je korpus fragmen-taran s obzirom da su Mu’arriġovi iskazi razasuti po kasnijoj tradiciji.

Koliko je poznato, dosadašnja naučna istraživanja nisu sis-tematski prikupila Mu’arriġove tefsirske fragmente sačuvane u tefsirima kasnijih mufessira koji ga citiraju; takav pionirski posao na Šardža Univerzitetu prva je provela Sumayya Salīm al-Kurdī u svojoj doktorskoj disertaciji “*Al-Mu’arriġ ibn ‘Amr al-Sadūsī (d. 195 AH) wa-Ārā’uhu fī al-tafsīr: Ğam’an wa-Dirāsa wa-Mawāzana*” i pratećim naučnim radovima.²⁹

Mu’arriġov značaj u tefsiru Kur’ana

Iako se u klasičnim leksikografskim nizovima navodi kao fi-lolog i genealog, Mu’arriġ je i rani jezički mufessir, posebno na polju *ġarīb al-Qur’āna* (teško razumljive, rijetke lekseme). Recentna istraživanja (dr. Sumayya Selīm al-Kurdī, ponekad u koautorstvu) mapirala su i sistematizirala njegove tefsirske iskaze na tipičan način “jam’ – dirāsa – muwāzana – tarġih” (pri-kupljanje iskaza – analitička studija – poredbena procjena – ute-meljeno preferiranje). Al-Kurdī je to pokazala na materijalu iz sura al-Mā’ida i al-An’ām (2021) te kroz sedam leksičkih tačaka iz *Džuza Amme* (2023).³⁰

U matrici Mu’arriġovih tefsirskih iskaza dokaz iz jezika (rano pjesništvo, poslovice, dijalektna svjedočanstva) ima pri-oritet: Mu’arriġ najprije određuje suštinsko značenje lekseme, a zatim u svjetlu konteksta ajeta preferira jedno od više prene-senih tumačenja. Zato se njegovo djelo smješta među pionire

29 Sumayya Salīm al-Kurdī, “*Al-Mu’arriġ b. ‘Amr al-Sadūsī (d. 195 AH) wa-Ārā’uhu fī al-Tafsīr: Ğam’an wa-Dirāsa wa-Mawāzana*” (doktorska disertacija, Ğāmi’at al-Šāriqa, 2021); eadem, “*Aqwāl al-Mu’arriġ fī Tafsīr sūratay al-Mā’idah wa-l-An’ām: Ğam’ wa-Dirāsa wa-Mawāzana*,” *Maġallat al-Buḥūth al-‘Ilmiyya wa-l-Dirāsāt al-Islāmiyya* (2021), 10. str.Top of Form

30 Aḥmad ‘Abd al-Karīm al-Kubaysī, Sumayya Salīm al-Kurdī, “*Aqwāl al-Mu’arriġ fī tafsīr sūratay al-Mā’ida wa-l-An’ām : ġam’ wa-dirāsa wa-muwāzana*,” *Maġallat al-Buḥūth al-‘Ilmiyya wa-l-Dirāsāt al-Islāmiyya* 13, no. 1 (al-sudāsī al-awwal 2021): 421–440.

“jezičkog tefsira”, paralelno s ranim cjelovitim komentarima (npr. Muqātil b. Sulajmān).³¹

Zahvaljujući novijim istraživanjima jasan je Mu’arriḡov doprinos standardizaciji leksičkog tumačenja ajeta kroz sistematsko pozivanje na beduinsku poeziju, poslovice i plemenske govore kao dokazno sredstvo za određivanje značenja. Zbog toga se njegov rad uklapa u najraniji sloj tefsira usmjerenog na jezik, a Mu’arriḡ predstavlja kariku između filološke škole Basre i formiranja disciplinarnih žanrova u klasičnom islamskom znanju.³²

Osim počasti imama u jezičkim naukama Mu’arriḡovu jezičku orijentiranost u tefsiru Kur’ana odlikuje njegovo prirodno i urođeno poznavanje originalnog arapskog jezika:

“Mu’arriḡ je naveo da je iz beduinske zajednice došao u Basru i da nije imao znanja o upotrebi jezičke analogije (qiyās) u arapskom jeziku; njegovo poznavanje arapskog bilo je prirodno, urođeno. Rekao je: ‘Prvo što sam naučio o upotrebi jezičke analogije (qiyās), bilo je u halki Abū Zayda al-Anṣārīja u Basri.’”³³

U tefsirskoj tradiciji Mu’arriḡ se spominje kao jedan od pionira u obradi *ḡarīb al-Qur’āna*. Njegovi navodi se nalaze u kasnijim djelima poput Al-Suyūtijevoḡ “Al-Itqāna” i drugim priručnicima o kur’anskim naukama (*‘ulūm al-Qur’ān*), gdje je i njegovo djelo *ḡarīb al-Qur’ān* relevantno za tefsir.

Kasniji mufesiri su koristili njegova objašnjenja prihvatajući ga kao autoritet u leksičko-semantičkim tumačenjima. Osim toga Mu’arriḡovo poznavanje kiraeta je također bitan faktor otkrivanja značenja prilikom obrade *ḡarīb al-Qur’āna*.³⁴

31 Vidi: Ibid., 443–412.

32 Vidi: Sumayya Salīm al-Kurdī, “Al-Mu’arriḡ b. ‘Amr al-Sadūsī (d. 195 AH) wa-Ārā’uhu fī al-tafsīr: Ḡam’an wa-Dirāsa wa-Mawāzana”, str. 10–18.

33 Al-Qifṭī, *Inbāh al-ruwāt ‘alā anbā al-nuḡāt*, 3: 328.

34 Vidi: Sumayya Salīm al-Kurdī, “Al-Mu’arriḡ ibn ‘Amr al-Sadūsī (d. 195 AH) wa-Ārā’uhu fī al-tafsīr: Jam’an wa-Dirāsa wa-Mawāzana”, str. 10.

Savremeni radovi o Mu'arriđu kao tefsirskom autoritetu

Značajne studije o Mu'arriđu kao tefsirskom autoritetu koautorski su uradili Al-Kubaysī, Aḥmad 'Abd al-Karīm i Sumayya Salīm al-Kurdī. U radu, objavljenom u *Mağallat al-Buḥūth al-'Ilmiyya wa-al-Dirāsāt al-Islāmiyya*, dr. Sumayya al-Kurdī i Aḥmad al-Kubaysī analiziraju Mu'arriđove stavove o tumačenju dviju sura Al-Mā'ida i Al-An'ām. Istraživanje sadrži sistematičnu analizu, prikaz i komparativnu procjenu Mu'arriđovih mišljenja u odnosu na druge mufessire, isticanje Mu'arriđove jezičke stručnosti kao i činjenice da su njegova mišljenja o jeziku i interpretaciji bila referentna za kasnije naučnike. Pokazano je i kako su neka njegova stajališta poslužila kao podloga za tumačenje Kur'ana u kasnijim generacijama.³⁵

U radu se jasno vidi kako Mu'arriđ prvo objašnjava značenje, a zatim metodološki prelazi u odlučivanje i preferiranje jednog tumačenja nad drugim prema priznatim pravilima tefsira. Zaključujemo da je Mu'arriđ osim u jeziku, reputaciju stekao i u tumačenju Kur'ana. On predstavlja rani i vrhunski autoritet u spomenutim oblastima.

U svojoj doktorskoj disertaciji "Al-Mu'arriđ ibn 'Amr al-Sadūsī (d. 195 AH) wa-Ārā'uhu fī al-Tafsīr: Ğam'an wa-Dirāsa wa-Mawāzana," Al-Kurdī prepoznaje Al-Mu'arriđa kao ključnu ličnost u razvoju ranih disciplinarnih studija književnosti, jezika i tefsira, ličnost čiji su komentari bili oslonac za kasnije generacije. Kroz analizu specifičnih riječi, Al-Kurdī pokazuje Mu'arriđovu metodologiju, kako je koristio primjere beduinske poezije, poslovice i plemenskih izraza da objasni značenje, te je potom sistematski prefereirao određeno tumačenje u skladu s

35 Vidi više: Sumayya Salīm al-Kurdī i Aḥmad A. al-Kubaysī, "Aqwāl al-Mu'arriđ fī tafsīr sūratay al-Ma'ā'ida wa-l-An'ām: ğam' wa-dirāsa wa-muwāzana." *Mağallat al-Buḥūth al-'Ilmiyya wa-al-Dirāsāt al-Islāmiyya* 13, no. 1 (al-sudāsī al-awwal 2021): 421-440; I vidi: Sumayya Salīm al-Kurdī & Aḥmad A. al-Kubaysī, "Aqwāl al-Mu'arriđ fī tafsīr ḥams āyāt min Sūrat al-Baqara: ğam' wa-dirāsa wa-muwāzana" [Mu'arriđova tumačenja pet ajeta iz sure al-Bakara], *Journal of Mā'ālim al-Qur'ān wa-l-Sunna* 17/1 (2021): 146-166. DOI: 10.33102/jmqsv17i1.280.; I vidi: Sumayya Salīm al-Kurdī (uz učešće Aḥmada al-Kubaysija), "Aqwāl al-Mu'arriđ fī tafsīr ğarīb ğuz' 'Amma: ğam' wa-dirāsa wa-muwāzana," *Mağallat al-Širāṭ* 25/1 (2023): 87-112. DOI: 10.52128/0911-025-001-003.

jezičkim normama i naučnim kriterijima. Mu'arriğ se vidi kao most između rane filološke škole i rane discipline tafsira kao zasebne kategorije islamskog znanja.

Al-Kurdī pristupa Mu'arriğu čineći već u naslovima svojih radova eksplicitno najavljene korake: prikupljanje (*ğam'*) Mu'arriğovih izričaja iz primarnih tefsirskih korpusa; analitička studija (*dirāsa*) tih navoda (jezičko-semantička raščlamba, kontekst ajeta, veza s ranim filološkim korpusom); te komparativno vrednovanje (*muwāzana*) naspram stavova drugih mufessira.

Time testira Mu'arriğa kao filologa-mufessira: jezičko značenje je polazište, a tefsirski izbor (*tarğīḥ*) dolazi nakon dokazivanja jezičke norme. Nakon prikupljanja različitih mišljenja, Al-Kurdī primjenjuje pravila tarğīḥa: prednost daje stavovima potkrijepljenim širim jezičkim korpusom (poezija, poslovice, dijalekatski tragovi), te internom koherencijom konteksta ajeta. U 2021. radu taj je korak eksplicitno naveden kao cilj: "pokazati uticaj Mu'arriğovih tumačenja i izvršiti preferiranje na osnovu priznatih pravila"³⁶.

Smatramo da snaga ovog metoda počiva na temeljima vjerodostojnih izvora te u činjenici da se *tarğīḥ* ostvaruje u jasnom i transparentnom okviru: *jam'*, *dirāsa* i *muwāzana*. Ograničenja su moguća zbog oslanjanje na sekundarne izvode Mu'arriğovih mišljenja usljed čega se nameće potreba za još više kritičkih edicija primarnih tekstova gdje je Mu'arriğ citiran.

36 Vidi više: Sumayya Salīm al-Kurdī i Kubaysī, (Al-), Aḥmad 'Abd al-Karīm. "Aqwāl Al-Mu'arriğ fī tafsīr sūratay al-Ma'a'ida wa-l-An'am: ġam' wa-dirāsa wa-muwāzana." *Mağallat al-Buḥūth al-'Ilmiyya wa-l-Dirāsāt al-Islāmiyya*, 421-440.

Primjer semantičkog tumačenja izraza *wāğifātun* kod Mu'arriġa i drugih mufessira

Metodološka napomena:

Analiza u nastavku djelimično se oslanja na studiju Al-Kurdī (2023), čiji metodološki okvir: *ğam'* (prikupljanje), *dirāsa* (analitičko proučavanje) i *muwāzana* (komparativno vrednovanje), preuzimam i prilagođavam za potrebe ovoga rada. Izvorni materijal je sažet, preveden na bosanski jezik i dopunjen sopstvenim analitičkim uvidima te provjerom i nadopunom relevantnih primarnih izvora.

Mu'arriġ je govoreći o ajetu *Qulūbun yawma' idīn wāğifātun*,³⁷ riječ *wāğifātun* protumačio kao *qaliqa*, tj. "nemirna, uznemirena". Na to je izričito ukazao Ibn 'Ādil u svom tefsiru, pa je rekao: "I rekao je Mu'arriġ: *qaliqa, mustawfiza, murtaqiða, ġayru sākinah*, što znači: uznemirena, napeta poput uplašene divlje zvijeri kada se naglo trzne te zauzme položaj pripravnosti spremna da skoči³⁸, potresena, nemirna."³⁹

Ovim izrazom su se bavili stručnjaci za rijetke i teško razumljive kur'anske izraze. *Ibn Qutayba* kaže: "To jest: Srca trepere i dršću."⁴⁰

Ibn al-Hā'im je o riječi *wāğifātun* rekao: "Znači srca koja od straha snažno kucaju i jako su potresena. Na narječju plemena Hamdān riječ *wāğifātun* označava prestrašena srca. *Al-wāğif fī as-sayr*, što znači "onaj koji pri hodu drhti", nazvan je tako zbog snažnog drhtanja i klecanja pri hodu."⁴¹

Autori tefsira bilježe više mišljenja o semantičkom tumačenju izraza *wāğifātun*, a njih jasno navodi i At-Ṭa'labī. Međutim,

37 Sūrat an-Nāzi'āt, āya 8.

38 Vidi: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo: El-Kalem, 2004, 3. izd., str. 1655.

39 Ibn 'Ādil, Sirāğ ad-Dīn 'Umar b. 'Alī, *al-Lubāb fī 'ulūm al-kitāb*, priredili: Aš-Šayḥ 'Ādil Aḥmad 'Abd al-Mawğūd wa-š-Šayḥ 'Alī Muḥammad Mu'awwad, (Lubnān: Dār al-kutub al-'ilmiyya, 1419 po H. / 1998 M), tom 1, 20, str. 129.

40 Ibn Qutayba, 'Abd Allāh Aḥmad, *Ġarīb al-Qur'ān*, prir. Aḥmad Ṣaqr, Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 1398/1978, sv. 1, str. 513.

41 Ibn al-Hāim, Šihāb ad-Dīn Aḥmad, *at-Tibyān fī tafsīr ġarīb al-Qur'ān*, Dār aš-Šahāba li-t-Taṭqīf bi-Ṭanṭā, prvo izdanje, 1992, prir. dr. Faṭḥī Anwar ad-Dabbūli, sv. 1, str. 447.

Aṭ-Ta‘labī se razlikuje u načinu pripisivanja svakog od tih mišljenja njegovom izvornom autoru. On samo jedno značenje izričito pripisuje Mu‘arrirġu, navodeći da je Mu‘arrirġ rekao da *wāġifatun* znači *qaliqa*, odnosno “nemirna”, dok prema Quṭrubu⁴² izraz *wāġifatun* znači *mustawfiza*⁴³ i odnosi se na srca napregnuta u potpunoj pripravnosti. Abū ‘Amr b. al-‘Alā’ je rekao da *wāġifatun* znači “potresena”.⁴⁴ Al-Qurṭubī oba značenja, *qaliqa* i *mustawfiza*, navodi kao Mu‘arrirġova⁴⁵ i u tome ga je slijedila skupina mufessira, među njima i As-Sam‘ānī.⁴⁶

Polazeći od metodološkog okvira koji je razvila Al-Kurdī, metod *ġam’* (prikupljanja Mu‘arrirġovih izričaja iz primarnih tefsirskih izvora), *dirāsa* (analitičkog proučavanja tih navoda) i *muwāzana* (njihovog komparativnog vrednovanja u odnosu na stavove drugih mufessira), može se uočiti da tefsiri navode i druga mišljenja o tumačenju riječi *wāġifatun*. U skladu s pristupom Al-Kurdī, ta se mišljenja mogu sistematizirati na sljedeći način:

1. Da znači “ispunjena strahom” (*hā’ifa*). Ovo su mišljenja Ibn ‘Abbāsa, Qatāda, Ibn Zayda, a na ovo tumačenje ukazali su i brojni drugi mufessiri, među njima i Ibn Kaṭīr.⁴⁷

42 Muḥammad b. al-Mustanīr Abū ‘Alī al-Baṣrī, poznat pod imenom Quṭrub, bio je jedan od učenjaka u oblasti nahva i arapskoga jezika. Učio je kod Sībawayha, kao i kod skupine učenjaka iz basranske tradicije. Nastanio se u Baghdādu, gdje je prenio određena znanja iz njegovih autorskih djela. Preminuo je 206. hidžretske godine. Vidi: al-Ḥaṭīb al-Baġdādī, *Tārīḥ Baġdād*, sv. 4, str. 480.

43 Vidi razliku u čitanju ove riječi u dva izdanja tefsira aṭ-Ta‘labīja: u izdanju Dār at-Tafsīr stoji oblik *mustawfiza* (aṭ-Ta‘labī, Abū Ishāq Aḥmad b. Ibrāhīm, *al-Kašf wa-l-bayān ‘an tafsīr al-Qur‘ān*. Pod nadzorom dr. Šalāḥa Bā‘uṭmāna, dr. Ḥasana al-Gazālīja, prof. dr. Zayda Mahārīša i prof. dr. Amīna Bāše. Džidda: Dār at-Tafsīr, tom 28, str. 381), dok u izdanju Dār Iḥyā’ aṭ-ṭurāt al-‘arabī stoji oblik *mustawfira* (aṭ-Ta‘labī, Abū Ishāq Aḥmad b. Ibrāhīm, *al-Kašf wa-l-bayān ‘an tafsīr al-Qur‘ān*. Prir. al-Imām Aḥmad b. ‘Ašūr. Bejrut: Dār Iḥyā’ aṭ-ṭurāt al-‘arabī, 1422/2002, 1. izd., sv. 10, str. 124).

44 Aṭ-Ta‘labī, Aḥmad b. Ibrāhīm, *al-Kašf wa-l-bayān ‘an tafsīr al-Qur‘ān*, prir. al-Imām Aḥmad b. ‘Ašūr, Bejrut: Dār Iḥyā’ aṭ-ṭurāt al-‘arabī, 1422. po H. / 2002, prvo izdanje, sv. 10, str. 124.

45 Vidi: al-Qurṭubī, Aḥmad b. Aḥmad b. Abī Bakr, *al-Ġāmi‘ li-aḥkām al-Qur‘ān*, prir. Aḥmad al-Bardūnī i Ibrāhīm Aṭfayyiš, Kairo: Dār al-kutub al-mišriyya, 1384/1964, 2. izd., sv. 5, str. 452.

46 Al-Ḥāzin Alā’ ad-Dīn ‘Alī b. Muḥammad, *Lubāb at-ta’wīl fī ma’ānī at-tanzīl*, prir. Aḥmad ‘Alī Šāhīn, Bejrut: Dār al-kutub al-‘ilmīyya, 1415. po H., prvo izdanje, sv. 4, str. 391.

47 Aṭ-Ṭabarī, Muḥammad b. Ġarīr, *Ġāmi‘ al-bayān fī ta’wīl al-Qur‘ān*, prir. Aḥmad Muḥammad Šakīr, Mu’assasat ar-Risāla, 1420/2000, 1. izd. sv. 24, str. 139; i Ibn Kaṭīr, Ism‘īl b. ‘Umar, *Tafsīr al-Qur‘ān al-‘azīm*, prir. Sāmī b. Aḥmad Sālama, Rijad: Dār Ṭayyiba li-n-našr wa-t-tawzī‘, 1420. po H./1999, drugo izdanje, sv. 8, str. 313.

2. Da znači “uznemirena”, odnosno “izrazito uznemirena, snažno potresena”. Ovom tumačenju su pristupili Az-Zağğāḡ, As-Sam‘ānī i Ibn ‘Āšūr.⁴⁸

3. Da znači “pomaknuta sa svoga mjesta”. Tako su protumačili As-Samarqandī, Al-Wāḥidī i Ibn al-‘Anbārī.⁴⁹

4. Da označava “približavanje i udaljavanje”. Ibn Qutayba je rekao da se ovom riječju “označava približavanje i udaljavanje”, što upućuje na stalno pomjeranje i nestabilnost.⁵⁰

Na osnovu praćenja i upoređivanja stavova *mufessira* može se uočiti da se većina njihovih mišljenja kreće oko sljedećih značenja: napetost, nemir i uznemirenost. Ove semantičke vrijednosti u različitim nijansama odgovaraju stavu Mu’arriḡa, te među njima nema stvarne suprotnosti; naprotiv, mogu se međusobno objediniti i posmatrati kao cjelina. Takvo objedinjavanje predstavlja potpuniji i utemeljeniji interpretativni pristup.

Iznošenje skupnih mišljenja *mufessira* odjednom, kao i navođenje dvije ili tri bliske semantičke vrijednosti unutar jedne lekseme, bez ograničavanja na samo jednu, može se razumjeti kao pokazatelj njihove sklonosti da prihvate zajedničko značenje oblikovano suptilnom semantičkom bliskošću ovih termina.

Stoga je ispravno reći da sva navedena značenja zajedno upućuju na istu temeljnu semantičku vrijednost, te se tako Mu’arriḡov izraz pokazuje kao izrazito prihvatljivo i preferirano tumačenje koje se podudara s ostalim iznesenim mišljenjima.⁵¹

48 Az-Zağğāḡ, Ibrāhīm b. as-Sarrī. *Ma’ānī al-Qur’ān wa-i’rābuhu*. Prir. ‘Abd al-Ḥalīm ‘Abduh Ṣalabī. Bejrut: ‘Ālam al-kutub, 1408/1988, 1. izd. sv. 5, str. 278; i as-Sam‘ānī, Maṣūf b. Muḥammad, *Tafsīr al-Qur’ān*, prir. Yāsir b. Ibrāhīm i Ġunayyim b. ‘Abbās, Riḡad: Dār al-Waṭan, 1418/1997, sv. 6, str. 146; i Ibn ‘Āšūr, Muḥammad aṭ-Ṭāḥir b. Muḥammad, *at-Taḥrīr wa-t-tanwīr*, Tunis: ad-Dār at-tūnisiyya, 1984, sv. 30, str. 68.

49 As-Samarqandī, Naṣr b. Aḥmad b. Aḥmad b. Ibrāhīm, *Baḥr al-‘ulūm*, izd. i mj. izd. nisu navedeni. sv. 3, str. 542; i Ibn al-Ġawzī, Abū al-Faraḡ ‘Abd ar-Raḥmān b. ‘Alī, *Zād al-masīr fī ‘ilm at-tafsīr*, prir. ‘Abd ar-Razzāq al-Mahdī, Bejrut: Dār al-kitāb al-‘arabī, 1422. h., prvo izdanje, sv. 4, str. 395.

50 Ibn Qutayba, Muḥammad ‘Abd Allāh, *Ġarīb al-Qur’ān*, prir. Aḥmad Ṣaqr, Bejrut: Dār al-kutub al-‘ilmiyya, 1398/1978, sv. 1, str. 438; i al-Wāḥidī, Abū al-Ḥasan ‘Alī b. Aḥmad, *al-Waḡīz fī tafsīr al-kitāb al-‘azīz*, prir. Ṣafwān ‘Adnān Dāwūdī, Damask / Bejrut: Dār al-qalam, ad-Dār aš-Šāmiyya, 1415, 1. izd. *al-Waḡīz*, sv. 1, str. 1170.

51 Vidi: Al-Kurdī, Sumayya Salim. “Aqwāl al-Mu’arriḡ fī tafsīr ḡarīb ḡuz’ ‘amma: ḡam’ wa-dirāsa wa-muwāzana.” *al-Širāṭ* 25, br. 1 (June 2023): 87–112, ovdje 94–95.

Zaključak

Istraživanje je pokazalo da Mu'arriğ as-Sadūsī (u. 195/810) nije tek filolog i genealog u klasičnim leksikografskim nizovima, već i rani jezički mufessir čiji rad spaja basransku filologiju (naḥw, luğa) s počecima disciplinarnog tefsira. Njegov pristup *ğarīb al-Qur'ānu* utemeljen na jeziku ranog pjesništva, poslovicama i dijalektološkim tragovima. Strukturiran je kroz *jam'*, *dirāsa*, *muwāzana* i *tarğīḥ* i vodi od definicije suštinskog značenja do preferiranja tumačenja u svjetlu konteksta ajeta. Takva metodološka ujednačenost i preciznost objašnjava zašto su ga kasniji autori navodili kao autoritet za značenja, varijante i osjetljive leksičke tačke.

Biografski podaci (učitelji, učenici, veza s Al-Ma'mūnom, boravci u Ḥurāsānu) dopunjuju sliku učenjaka koji posreduje između žive jezičke prakse i tefsirske potrebe za preciznim razumijevanjem teksta. Dostupne edicije (*Ḥaḍf min nasab Qurayš*, *Al-Amṭāl*) potvrđuju dosljednost njegove jezičke argumentacije i nude uvid u način na koji leksička ekspertiza generira tefsirske zaključke.

Istodobno, korpus je fragmentaran: veliki dio Mu'arriğovih iskaza preživio je u citatima kasnijih tefsira i priručnika. To otvara jasan istraživački program: (1) sistematsko mapiranje i kritičko uređivanje pripisanih mjesta, (2) rekonstrukcija opusa, a naročito *ğarīb al-Qur'āna* na osnovu pouzdanih svjedočanstava. Noviji radovi (npr. Sumayya S. Al-Kurdī, A. A. Al-Kubaysī) već su trasirali metod i izvore; njihovo proširenje može korigirati narativ o genezi "filološkog tefsira" i preciznije pozicionirati Mu'arriğa kao ključnu kariku između basranske škole i formiranja klasičnih islamskih nauka.

Literatura

- Buḥārī (al-), Muḥammad b. Ismā‘īl b. Ibrāhīm b. al-Muġīra (Abū ‘Abd Allāh). *al-Tārīḥ al-kabīr*. Štampano pod stručnim nadzorom Muḥammada ‘Abd al-Mu‘īda Ḥāna. Ḥaydarābād al-Dakkan: Dā‘irat al-Ma‘ārif al-‘Uṭmāniyya, n.d.
- Ḍahabī, (al-), Šams al-Dīn Muḥammad b. Aḥmad b. ‘Uṭmān (u. 748/1348). *Siyar A‘lām al-Nubalā’*. Kritičko izdanje priredila grupa priređivača kritičkog izdanja pod nadzorom Šayḥa Šu‘ayba al-Arnā‘ūṭa. Predgovor napisao Baššār ‘Awwād Ma‘rūf. 3. izd. Bayrūt: Mu‘assasat al-Risāla, 1985/1405.
- Ḥākim (al-), al-Nīsābūrī, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad b. ‘Abd Allāh. *Su‘ālāt Mas‘ūd b. ‘Alī al-Siġzī ma‘a as‘ilat al-baġdādīyīn ‘an aḥwāl al-ruwāt*. Studija i verifikacija: Muwafaq b. ‘Abd Allāh b. ‘Abd al-Qādir. Bayrūt: Dār al-Ġarb al-Islāmī, 1408/1988.
- Ḥamawī (Al-), Šihāb ad-Dīn Abū ‘Abd Allāh Yāqūt b. ‘Abd Allāh al-Rūmī. *Mu‘ġam al-udabā’* (poznat i pod naslovom *Iršād al-arīb ilā ma‘rifat al-adīb*). Ur. Iḥsān ‘Abbās. Bayrūt: Dār al-Ġarb al-Islāmī, 1. izd., 1993.
- Ḥaṭīb (al-), al-Baġdādī, Abū Bakr Aḥmad b. ‘Alī, *Tārīḥ Baġdād*, prir. Baššār ‘Awwād Ma‘rūf, Bejrut: Dār al-Ġarb al-islāmī, 1422/2002, 1. izd.
- Ḥāzin (al-), Alā’ ad-Dīn ‘Alī b. Muḥammad, *Lubāb at-ta’wīl fī ma‘ānī at-tanzīl*, prir. Aḥmad ‘Alī Šāhīn, Bejrut: Dār al-kutub al-‘ilmiyya, 1415. po H., prvo izdanje.
- Ibn ‘Ādil, Sirāġ ad-Dīn ‘Umar, *al-Lubāb fī ‘ulūm al-kitāb*, prir. al-Šayḥ ‘Ādil Aḥmad ‘Abd al-Mawġūd i al-Šayḥ ‘Alī Aḥmad Ma‘waḍ, Liban: Dār al-kutub al-‘ilmiyya, 1419/1998, prvo izdanje.
- Ibn ‘Āšūr, Muḥammad aṭ-Ṭāhir b. Muḥammad. *at-Taḥrīr wa-t-tanwīr*. Tunis: ad-Dār at-tūnisiyya, 1984.
- Ibn al-Ġawzī, Abū al-Faraġ ‘Abd ar-Raḥmān b. ‘Alī. *Zād al-masīr fī ‘ilm at-tafsīr*. Prir. ‘Abd ar-Razzāq al-Mahdī. Bejrut: Dār al-kitāb al-‘arabī, 1422, 1. izd.
- Ibn al-Ha‘ā’im, Šihāb ad-Dīn Aḥmad, *at-Tibyān fī tafsīr ġarīb al-Qur‘ān*, prir. Fathī Anwar ad-Dābūlī, Ṭanṭā: Dār aš-Šaḥāba li-t-turāt, 1. izd., 1992.
- Ibn al-Nadīm. *al-Fihrist*. Ur. Ibrāhīm Ramaḍān. 2. izd. Bayrūt: Dār al-Ma‘rifa, 1417/1997.
- Ibn Kaṭīr, Ismā‘īl b. ‘Umar. *Tafsīr al-Qur‘ān al-‘azīm*. Prir. Sāmī b. Aḥmad Sālama. Rijad: Dār Ṭayyiba li-n-našr wa-t-tawzī‘, 1420/1999, 2. izd.

- Ibn Qutayba, Muḥammad ‘Abd Allāh, *Ġarīb al-Qur‘ān*, prir. Aḥmad Ṣaqr, Bejrut: Dār al-kutub al-‘ilmiyya, 1398/1978.
- Kubaysī (al-), Aḥmad ‘Abd al-Karīm, and Sumayya Salīm al-Kurdī. “Āthār Al-Mu’arriġ fī tafsīr sūratay al-Ma’ā’idah wa-l-An‘ām: jam‘ wa-dirāsah wa-muwāzanah.” *Majallat al-Buḥūth al-‘Ilmiyya wa-al-Dirāsāt al-Islāmiyya* 13, no. 1 (al-sudāsī al-awwal 2021): 421–440.
- Kurdī (al-), Sumayya Salim, i Aḥmad ‘Abd al-Karīm al-Kubaysī. 2021. “Aqwāl Al-Mu’arriġ fī tafsīr Sūratay al-Mā’ida wa-al-An‘ām: ġam‘ wa-Dirāsa wa-Muwāzana.” *Maġallat al-Buḥūth al-‘Ilmiyya wa-l-Dirāsāt al-Islāmiyya* 13 (1): 421–440. Pristupljeno 10. septembra 2025. e-MarefaMandumah
- Kurdī (al-), Sumayya Salīm. “Al-Mu’arriġ ibn ‘Amr al-Sadūsī (d. 195 AH) wa-ār’uḥu fī al-tafsīr: ġam‘an wa-dirāsa wa-muwāzana.” Doktorska disertacija, ġāmi‘at al-Šāriqa, 2021.
- Kurdī (al-), Sumayya Salim. 2023. “Aqwāl Al-Mu’arriġ fī Tafsīr Ġarīb juz’ ‘Amma: ġam‘ wa-Dirāsa wa-Muwāzana.” *al-Širāṭ*, vol. 25, no. 1 (June): 87–112. Pristupljeno 10. septembra 2025. ASJPMandumah
- Luġawī (Al-), Abū Ṭayyib. *Marātib al-naḥwiyyīn*. Ur. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. Bayrūt: al-Maktaba al-‘Ašriyya, 2009.
- Mu’arriġ (al-), ibn ‘Amr al-Sadūsī. *Ḥadhf min nasab Quraysh*. Ur. Šalāḥ al-Dīn al-Munajjid. Cairo: Maktabat Dār al-‘Urūba, 1960.
- Mu’arriġ b. ‘Amr b. al-Ḥarīṭ al-Sadūsī. *al-Amṭāl*. Izd. Ramaḍān ‘Abd al-Tawwāb. Bayrūt: Dār al-Naḥḍa al-‘Arabiyya li-ṭ-Ṭibā’a wa-n-Našr, 1983 (1. izd., 1403 po H.).
- Mu’arriġ as-Sadūsī, *Al-Amṭāl*, ed. Ramaḍān ‘Abd al-Tawwāb (Kairo, više izdanja); v. digitalni primjerak u Internet Archive. Internet Archive
- Mu’arriġ b. ‘Amr as-Sadūsī, *Ḥadhf min nasab Qurayš*, ed. Šalāḥ al-Dīn al-Munaġġid (Kairo: Maktabat Dār al-‘Urūba, 1960); više digitalnih preslika dostupno je u javnim bibliotekama i repozitorijima. WaqfeyaInternet Archive
- Muṭić, Teufik, *Arapsko-bosanski rječnik*. Sarajevo: El-Kalem, 2004. 3. izd.
- Nuwaihiḍ, ‘Ādil, *Muġam al-mufassirīn: min ṣadr al-islām ḥattā al-‘ašr al-ḥāḍir*, 3. izd. Bayrūt: Mu’assasat Nuwayhiḍ aṭ-ṭaqāfiyya li-t-ta’līf wa-t-tarġama wa-n-našr, 1988.
- Qiftī (al-), Ġamāl ad-Dīn Abū al-Ḥasan ‘Alī b. Yūsuf. *Inbāh ar-ruwāt ‘alā anbāh an-nuḥāt*. Ur. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. al-Qāhira: Dār al-Fikr al-‘Arabī; Bayrūt: Mu’assasat al-Kutub aṭ-ṭaqāfiyya, 1406/1982.

- Qurṭubī, (al-) Aḥmad b. Aḥmad b. Abī Bakr, *al-Ġāmi' li-aḥkām al-Qur'ān*, prir. Aḥmad ar-Ribdawī i Ibrāhīm Aṭṭafayyīš, Kairo: Dār al-kutub al-miṣriyya, 1384/1964, 2. izd.
- Sam'ānī (as-), Manṣūr b. Muḥammad. *Tafsīr al-Qur'ān*. Prir. Yāsir b. Ibrāhīm i Ġunayyim b. 'Abbās. Rijad: Dār al-Waṭan, 1418/1997.
- Samarqandī (as-), Naṣr b. Aḥmad b. Aḥmad b. Ibrāhīm. *Baḥr al-'ulūm*. Izdavač i godina izdanja nisu navedeni.
- Al-Suyūṭī, Ġalāl al-Dīn 'Abd al-Raḥmān b. Abī Bakr. *Buġyat al-wu'āt fī ṭabaqāt al-luġawiyīn wa-l-nuḥāt*. Ur. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. Ṣaydā / Lubnān: al-Maktaba al-'Aṣriyya, n.d.
- Ṭabarī (aṭ-), Muḥammad b. Ġarīr, *Ġāmi' al-bayān fī ta'wīl al-Qur'ān*, prir. Aḥmad Muḥammad Šākīr, Mu'assasat ar-Risāla, 1420/2000, 1. izd.
- Ṭa'labī (aṭ-), Abū Ishāq Aḥmad b. Ibrāhīm. *al-Kašf wa-l-bayān 'an tafsīr al-Qur'ān*. Pod nadzorom Šalāḥa Bā'uṭmāna, Ḥasana al-Ġazālīja, Zayda Mahāriša i Amina Bāše. Istraživačko izdanje grupe od 21 istraživača. Džidda: Dār at-Tafsīr.
- Ṭa'labī (aṭ-), Aḥmad b. Ibrāhīm, *al-Kašf wa-l-bayān 'an tafsīr al-Qur'ān*, prir. al-Imām Aḥmad b. 'Ašūr, Bejrut: Dār Iḥyā' aṭ-ṭurāṭ al-'arabī, 1422. Po H. / 2002, prvo izdanje.
- University of Sharjah. 2021. "Al-Mu'arriġ b. 'Amr al-Sadūsī (d. 195 AH) and His Views in Tafsīr: Collection, Study, and Comparison (PhD)." Pristupljeno 10. septembra 2025.
- Wāḥidī (al-), Abū al-Ḥasan 'Alī b. Aḥmad. *al-Waġīz fī tafsīr al-kitāb al-'azīz*. Prir. Šafwān 'Adnān Dāwūdī. Damask / Bejrut: Dār al-qalam, ad-Dār aš-Šāmiyya, 1415, 1. izd.
- Wüstenfeld, F. W. *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung, 1882.
- Yāqūt ibn 'Abd Allāh al-Rūmī al-Ḥamawī, Šihāb al-Dīn Abū 'Abd Allāh. *Muġam al-udabā' = Iršād al-arīb ilā ma'rifat al-adīb*. Prir. Iḥsān 'Abbās. 6 sv. Bejrut: Dār al-Ġarb al-Islāmī, 1993.
- Zaġġāġ (az-), Ibrāhīm b. as-Sarrī. *Ma'ānī al-Qur'ān wa-i'rābuhu*. Prir. 'Abd al-Ḥalīm 'Abduh Šalabī. Bejrut: 'Ālam al-kutub, 1408/1988, 1. izd.
- Ziriklī (az-), Ḥayr al-Dīn. *al-A'lām*. 15. izd. Beirut: Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn, 2002.